

Ks. MARIAN JAKUBIEC (Kraków)

FUNKCJA KATECHIZMU W KATECHETYCZNEJ POSŁUDZE KOŚCIOŁA

Zarys historyczny: I. Do soboru trydenckiego*

W katechetycznej posłudze Kościoła najważniejszą rolę zawsze odgrywały trzy czynniki: treść, nauczający i nauczany. Ta pedagogiczna relacja nie zmieniała się nigdy. Zawsze chodziło o wiedzę, o tego, który ją posiada i o tego, który jej jeszcze nie posiada¹. Spośród wyżej wymienionych trzech czynników, zgodnie z podjętym tematem, zajmujemy się tylko pierwszym z nich, mianowicie treścią. Droga od nauczania ustnego do utrwalonego na piśmie była dość długa, o czym świadczy choćby historia redakcji ksiąg biblijnych. W Piśmie św. co prawda katechizmu w znaczeniu klasycznym nie znajdujemy, choć dziś powszechnie Ewangelie, jak i pozostałe księgi Nowego Testamentu nazywa się katechezami, a niektóre teksty zalicza się wprost do formuł katechetycznych, np. 1 Kor 4,17; 15,3; 11,2; 2 Tes 2,15; 3,6; Rz 6,17; 16,17. Do kazań katechetycznych zalicza się m. in. przemówienie św. Piotra w dniu Zesłania Ducha Świętego (Dz. 2, 22–26) oraz kilka innych tekstów z Dziejów Apostolskich (np. Dz 4, 8–12; 5, 30–32; 10, 34–43; 13, 16–41)². Są to przeważnie teksty związane z katechezą chrzcielną (Wyznanie wiary, Modlitwa Pańska), a także z parenezą i liturgią (aklamacje, hymny itp.). Nie znaczy to, że zawsze się posługiwano terminem *katechizować*. Słowo *κατηχεῖν*, jak zauważa A. Läpplé, w różnych formach koniugacyjnych w Nowym Testamencie występuje 17 razy ale podobne nauczanie określano również takimi terminami, jak *διδάσκειν* (nauczać) – 95 razy, *κηρύσσειν* (proklamować jakieś wydarzenie) – 61 razy, *εὐαγγελίζεσθαι* (głosić Dobrą Nowinę) – 54 razy, *μαρτύρεσθαι* (dawać świadectwo, potwierdzać) – 5

* Część II zostanie opublikowana w 30. tomie „Analecta Cracoviensia” (1998).

¹ Por. F. Trzaskalik, *Studien zu Geschichte und Vermittlung des katholischen Katechismus in Deutschland*, Köln–Wien 1984, s. 5–6.

² Por. Joannis Pauli II *Adhortatio apostolica ad episcopos, sacerdotes et christifideles totius catholicae Ecclesiae de catechesi nostro tempore tradenda*. Typis Polyglottis Vaticanis MCMLXXIX nr 11; R. Schnackenburg, *Christliche Existenz nach dem Neuen Testament*, Bd. 1, München 1967, s. 88; J. A. Jungmann, *Katechetik*, Freiburg–Basel–Wien 1965, s. 73 nn.

razy³ Zwyciężyło słowo *κατηχεῖν*, ponieważ etymologicznie miało już długą tradycję antycznego amfiteatru, w którym oznaczało troskę o wzmocnienie słowa wypowiedzanego przez aktorów, a o to też chodziło w sensie dosłownym i przenośnym Apostołom i ich następcom⁴. Po powstaniu ksiąg Nowego Testamentu zachodziła potrzeba dalszej konkretyzacji treści katechezy. Ludzie różnego pochodzenia, różnej wiary i w różnych okolicznościach potrzebowali pomocy, aby dać poprawną odpowiedź wiary i życia na Objawienie Boże. Toteż z biegiem czasu stopniowo zaczął się tworzyć pewnego rodzaju kanon katechetycznego nauczania. Treść tego kanonu była żywa i dość zróżnicowana co do języka, objętości i sposobu sformułowań, ale to, co istotne i podstawowe zawsze sięgało do samych początków Kościoła. Kardynał J. Ratzinger utrzymuje, że [...] *przekaz wiary, jako fundamentalna struktura zrodzona z logiki wiary, jest tak stary jak katechumenat, to znaczy, jak sam Kościół*⁵ Warto zauważyć, że Katechizm Kościoła Katolickiego (n 193) *Symbol Apostolski* nazywa „najstarszym katechizmem rzymskim” Z kolei włoski dogmatyk A. Amato twierdzi, że już w katechezie postpaschalnej można zauważyć trójdzielność: a) orędzie wiary, b) liturgię, c) dawanie świadectwa⁶ Trudno się z tym nie zgodzić, albowiem w każdej integralnej katechezie ten potrójny układ musi mieć miejsce, ale jego kolejność, przystosowanie do słuchaczy, język teologiczny i pedagogiczny, potrzeba chwili itd., to cała gama uwarunkowań, od których zależy treść katechizmu, pojętego zarówno jako bezpośrednie nauczanie bądź jako książka. Nawet we wczesnochrześcijańskiej katechezie chrzcielnej, w której *Modlitwa Pańska* i *Credo* stanowiły ośnowę przygotowania do chrztu św., pewne aspekty liturgii i moralności zawsze były w niej zawarte⁷ Nie znaczy to, że każde pismo o charakterze katechetycznym zawsze posiada wyżej wymienione trzy części, np. *Didache (Nauka 12 Apostołów)*, jedno z najstarszych pism Ojców Apostolskich, ma wyraźnie zarysowane dwie drogi chrześcijańskiego życia: (a) moralną, mówiącą o dwóch drogach, o drodze życia i śmierci, (b) dyscyplinarno-liturgiczną, zawie-

³ Por. A. L ä p p l e, *Kleine Geschichte der Katechese*, München 1967, s. 37; A. J a n k o w s k i OSB, *Kerygmat w Kościele apostolskim*, Częstochowa 1989, s. 46–47, 98 nn.

⁴ Por. P N i t e c k i, *Katechizm i jego miejsce w nauczaniu Kościoła*, „Collectanea Theologica” 1995 z. 2 s. 10.

⁵ „[...] mais la transmission de la foi, comme structure fondamentale néé de la logique de la foi, est aussi ancienne que le catéchuménat, c'est-à-dire que l'Eglise elle même” (J. R a t z i n g e r, *Transmettre la foi aujourd'hui*. Notre-Dame de Paris, les 15 janvier 1983, s. 2; odtwórka referatu).

⁶ Por. A. A m a t o, *Il Catechismo nella storia della Chiesa*, [w:] R. F i s c h e l l a (ed.), *Commento teologico al Catechismo della Chiesa Cattolica*, Casa Monferato 1993, s. 3.

⁷ F T r z a s k a l i k, jw., s. 7

rającą obok omówienia niektórych Przykazań Bożych (5–9) głównie wskazówki na temat chrztu, postu, modlitwy, modlitwy eucharystycznej, zalecenia dla nauczycieli wędrownych, apostołów i proroków, pouczenia o świętowaniu niedzieli, o ustanawianiu biskupów, diakonów i inne. Współczesna literatura patrystyczna wskazuje na to, że część dyscyplinarna oparta jest na jakimś pierwotniejszym, bliżej nieznanym piśmie żydowskim, które posłużyło za kanwę do katechezy chrześcijańskiej, zawartej w *Didache*⁸. Jest rzeczą charakterystyczną, że odtąd aż do IV wieku w literaturze patrystycznej nie znajdujemy pism wyraźnie traktujących o Dekalogu. Dopiero św. Augustyn (354–430) zajął się nieco bliżej dziesięciorgiem przykazań, wyjaśniając, że przykazanie miłości Boga i bliźniego znajduje swój konkretny wyraz w Dekalogu. Poza tym, co jest charakterystyczne, nie znajdujemy w jego pismach jakiegoś szczegółowego omówienia czy też homilii na temat poszczególnych przykazań Bożych⁹. Ta dziedzina katechezy znajdzie swój rozwój dopiero w średniowieczu, której szczególnym wyrazem będą między innymi szeroko rozpowszechnione *Sumy spowiednicze*, służące duszpasterzom jako pomoc w praktyce penitencjarnej.

Wracając do czasów Ojców Apostolskich, to wśród pism katechetycznych musimy wymienić tak zwany *List Barnaby*, ponieważ zawiera naukę moralną. Warto dodać, że jest ona przedstawiona przy pomocy tradycyjnej już wówczas metafory światła i ciemności¹⁰. Dal- szym pismem o charakterze katechetycznym z pierwszej połowy II w. jest tzw. *Drugi list św. Klemensa (Secunda Clementis)*, który dość długo był przypisywany św. Klemensowi Rzymskiemu. Jest to w rzeczywistości najstarsza homilia, jaka zachowała się w piśmiennictwie chrześcijańskim, która ma aspekty moralno-porządkowe¹¹. Z dzieł św. Ireneusza z Lyonu (†202) do pism katechetycznych zalicza się przede wszystkim *Dowód prawdziwości nauki chrześcijańskiej*, cytowane najczęściej jako *Demonstratio christiana*, choć oryginał był pisany po grecku, a do roku 1904 był znany tylko z tytułu (*Epideiksis*), kiedy to w Erewaniu znaleziono jego przekład ormiański, dokonany w XIII wieku¹². Z kolei dzieła Klemensa Aleksandryjskiego (ok. †215), choć wszystkie posiadają charakter wychowawczy, zwłaszcza jego słynny *Pedagog (Paidagogos)* i *Kobierce (Stromateis)*, to dla naszych rozważań w tym artykule najbardziej interesujące jest *Słowo zachęty dla pogan (Protreptikos pros Ellenas)*, ponieważ w opinii specjalistów

⁸ Por. A. T u r c, *Evangélisation et catéchèse aux deux premiers siècles*, Paris 1962, s. 23–24.

⁹ Tamże, s. 14.

¹⁰ Por. E. P a u l, *Geschichte der Christlichen Erziehung*, Bd. 1, Freiburg–Basel–Wien 1993, s. 101.

¹¹ Por. B. A l t a n e r, A. S t u i b e r, *Patrologia*, Warszawa 1890, s. 151.

¹² Por. H. F o x, W P a u l y, *Glauben lemen haute*, München 1884, s. 23.

uchodzi za przykład prekatechezy z tamtych czasów¹³ Spośród stosunkowo licznych dzieł Tertuliana (†220) jedynie *De baptismo* można określić jako pismo katechetyczne. Dużo wiedzy na temat instytucji starożytnego katechumenatu w trzecim wieku w Rzymie czerpiemy z pisma Hipolita Rzymskiego, napisanego ok. r. 215, pod tytułem *Tradycja apostołska (Apostolike paradosis)*. Niestety, dzieło to nie zawiera prawie nic na temat przekazu katechetycznych treści, toteż na tym miejscu nie możemy się nim zajmować. Gdy chodzi o najbardziej twórczego pisarza epoki patrystycznej, tj. o Orygenes, to również nie dysponujemy obszerniejszymi wiadomościami na temat jego katechetycznego nauczania, ponieważ z jego olbrzymiej twórczości piśmienniczej zachowały się w zasadzie tylko fragmenty. Z części zachowanego jego dzieła *Przeciw Celsusowi*, które było napisane w języku greckim (8 ksiąg), a jest częściowo znane z przekładu łacińskiego (*Contra Celsum*), dowiadujemy się, że do treści katechezy należała między innymi rudymentalna *Reguła wiary*, która zakładała już wcześniejszą ewangelizację (C. Cels. 3,15), stosownie do rozróżnienia św. Pawła pomiędzy mlekiem a pokarmem stałym (1. Kor 3,2). Dlatego według Orygenes nauczanie moralne powinno się opierać na takich tekstach Pisma Świętego, które są jasne, proste i nie wymagają dodatkowych komentarzy. Należą do nich jego zdaniem księgi Estery, Judyty, Tobiasza, Mądrości, ale nie Kapłańska czy Liczb; następnie powinny być przekazywane Ewangelie, listy apostołskie lub psalmy (Por. Oryg., Homilie 5,6; 27,1)¹⁴. Funkcję katechetyczną mogło też pełnić, znane polskim czytelnikom, pismo *O zasadach (Περὶ ἀρχῶν)*, w którym Orygenes starał się przedstawić najistotniejsze prawdy wiary, choć nie w sposób usystematyzowany. Z pism III wieku należy jeszcze wymienić *Syryjskie didaskalia*, zwane też *Dydaskalia-mi apostołskimi*. Pismo to zawiera głównie informacje na temat katechumenatu na terenie Syrii, ale oprócz tego możemy tam znaleźć pouczenia o pokucie i treści katechetyczne związane z przygotowaniem do Chrztu św. Przechodząc do wieku IV, na pierwszym miejscu należy wymienić 24 *Katechezy św. Cyryla Jerozolimskiego*, które były napisane pomiędzy rokiem 348–350, kiedy św. Cyryl (†385) nie był jeszcze biskupem¹⁵ Pierwsza spośród tych katechez ma charakter wstępny, następnych osiemnaście jest poświęconych nauce o Chrzcie św., a ostatnie pięć to katechezy mistagogiczne, które były wygłaszane w ciągu tak zwanego Tygodnia Białego, Niektórzy spośród patrologów już od XVI wieku ostatnie pięć przypisują Janowi (386–417), następcy

¹³ E. P a u l, s. 52.

¹⁴ Tamże, s. 8.

¹⁵ Por. W M y s z o r, *Biuletyn patrystyczny*, „Collectanea Theologica” 1894, z. 1, s. 90.

św. Cyryla na stolicy biskupiej w Jerozolimie, który, jeśli ich nie napisał, to przynajmniej opublikował¹⁶.

Wspomniany już A. Amato utrzymuje w ślad za A. Paulinem, że w katechezach św. Cyryla Jerozolimskiego można wyróżnić trójdzielną treść: o wierze, o moralności i o liturgii (ważna jest kolejność)¹⁷ Podobny układ ma również *Oratio catechetica magna* św. Grzegorza z Nyssy (†394). Innym ważnym autorem pism katechetycznych w IV wieku jest św. Ambroży (†397). Należy tu wymienić takie jego pisma, jak *De mysteriis*, *De sacramentis*, *Explanatio symboli ad initiandos* oraz wiele homilii z pogranicza katechezy i egzegezy, np. *De Abraham* i inne. Dalszy autor, o którym tutaj należy wspomnieć, to Teodor z Mopswestii (†428). Chodzi o jego *Katechetyczne homilie*, wygłoszone w języku syryjskim pomiędzy rokiem 388–392, których w sumie jest szesnaście. Pierwsze dziesięć spośród nich dotyczy Symbolu wiary, jedenasta poświęcona jest Modlitwie Pańskiej, następne dwie (12–14) odnoszą się do liturgii chrztu, a dwie ostatnie (14–16) do Eucharystii¹⁸.

Ponadto należy jeszcze dodać, że drugim wybitnym przedstawicielem Syrii z tych czasów był św. Jan Chryzostom, który jako patriarcha Konstantynopola zmarł na wygnaniu w roku 407. Jest on autorem wielu dzieł teologicznych i pedagogicznych. W kontekście naszych analiz należy wymienić przede wszystkim jego *Katechezy chrzcielne*, które wygłosił jeszcze jako prezbiter w języku syryjskim pomiędzy rokiem 387–390 w Antiochii¹⁹. Jest ich w sumie dziesięć, z których cztery zostały wygłoszone w Wielkim Poście, jedna w Wigilię Wielkanocy, a dalsze pięć w Oktawie Wielkanocy²⁰. Można by tu jeszcze wspomnieć o jego rozprawie pt. *O próżności i o wychowaniu dzieci*, ale jest to dzieło w większym stopniu pedagogiczne niż katechetyczne, w którym autor kładzie ogromny nacisk na wychowanie w środowisku rodzinnym²¹. Osobny rozdział to św. Augustyn z Hippony (†430), którego twórczość jest bardzo bogata. Koncentrując się tylko na tym, co ma wyraźnie charakter katechetyczny, należy wymienić przede wszystkim jego rozprawę, uchodzącą w oczach wielu autorów za pierwszy podręcznik katechetyki w dziejach chrześcijaństwa, *Początkowe nauczanie religii (De catechizandis rudibus)*. Św. Augustyn napisał ją ok. roku 400 na prośbę diakona, katechety w Kartaginie o imieniu Deogratias. W tym właśnie piśmie jako jedyny w epoce Ojców Kościoła wskazał na Dekalog, o czym była już wyżej mowa, pi-

¹⁶ Tamże, s. 101.

¹⁷ A. A m a t o, jw., s. 26.

¹⁸ 18. B. A l t a n e r, A. S t u i b e r, jw., s. 433.

¹⁹ Por. Św. J a n C h r y z o s t o m, *Katechezy chrzcielne (Homilie katechetyczne dla tych, którzy mają być oświeceni oraz do neofitów)*, t. 1–2, Lublin 1993–1944.

²⁰ E. P a u l, jw., s. 105.

²¹ Por. F M ä r z, *Klassiker christlicher Erziehung*, München 1988, s. 33–34.

sząc: *Prawo, dane żydom w dziesięciu przykazaniach, zwanych także dekalogiem. Przykazania te do dwóch się sprowadzają, to jest – abyśmy miłowali Boga ze wszystkiego serca i wszystkiej duszy i wszystkich myśli; a bliźniego jak siebie samych.* Katecheta ten prosił o dokładniejsze wskazówki, jak powinno się katechizować²². Pouczenia i rady św. Augustyna przetrwały wielowiekową próbę i większość z nich jest wciąż aktualna. Drugie pismo o charakterze *par excellence* katechetycznym to *Sermo de symbolo ad catechumenos*, z którego dowiadujemy się między innymi o chrzcie św. w Wielką Sobotę i składaniu przez katechumenów wyznania wiary (*redditio Symboli*). Około roku 423 św. Augustyn napisał na prośbę pewnego Wawrzyńca, świeckiego mieszkańca Rymu, *Podręcznik dla Wawrzyńca, czyli o wierze, nadziei i miłości (Enchiridion ad Laurentium sive de fide, spe et caritate)*. Mimo wyszczególnienia w tytule wiary, nadziei i miłości, rozprawa ta zajmuje się tymi cnotami marginesowo, i to dopiero w zakończeniu, a głównym jej tematem jest wyjaśnianie Symbolu wiary²³. Następne z katechetycznych dzieł to *Chrześcijańska walka (De agone christiano)*, które św. Augustyn napisał około roku 396. Autor skierowuje w nim słowa obrony, pouczenia i otuchy dla chrześcijan pochodzenia punickiego, aby ich umocnić w wierze i uzbroić do walki z szatanem, błędami i różnymi niebezpieczeństwami²⁴. Spośród wielu pism Nicetasa, biskupa Remezjany († ok. 414), należy wymienić sześć ksiąg *Objaśnień dla katechumenów (Competentibus ad baptismum instructionis libelli VI)*, z których w całości zachowała się tylko piąta, zawierająca wyjaśnienie Apostolskiego Wyznania Wiary²⁵. Wśród pism późniejszego okresu patrystycznego wymienia się jeszcze *Katechezy chrzcielne Sewera z Antiochii* (†538), które zachowały się tylko w języku syryjskim²⁶. Podsumowując, pisma katechetyczne Ojców Kościoła, możemy zauważyć, że cała ich troska o katechetyczny przekaz wiary jest skoncentrowana głównie wokół Symbolu wiary, liturgii, moralności i modlitwy Pańskiej²⁷. Sprawy moralności łączą się przeważnie z ideą nawrócenia i praktyką miłości Boga i bliźniego, zaś liturgia jest nierozzerwalnie związana z życiem sakramentalnym. W tym czasie też zaczynają się tworzyć pewne formuły katechizmowe, np. 4 cnoty kardynalne (św. Ambroży), 7 darów Ducha Świętego (Iz 11,2), 7 grzechów głównych, z tym że te ostatnie ulegały wielu przeróbkom, Nie zawsze wyliczano te same, w tym samym porządku i w tej samej liczbie. Na przykład na Wschodzie według wzorów filo-

²² Św. Augustyn, *Pisma katechetyczne*, tł. ks. W. Budzik, Warszawa 1952, s. 48.

²³ Por. B. Altaner, A. Stuiber, jw., s. 555.

²⁴ Por. W. Budzik, *Wstęp*, [w:] Św. Augustyn, *Pisma katechetyczne...* s. XVII.

²⁵ B. Altaner, A. Stuiber, jw., s. 517

²⁶ E. Paul, jw., s. 108.

²⁷ A. Amato, jw., s. 26.

zofii stoickiej Ewagriusz Ponticos (†399) podawał ich osiem, a za nim przekazał je Zachodowi w tej samej liczbie, treści i kolejności Joannes Cassianus († ok. 435). Pychę na pierwszym miejscu umieścił dopiero papież Grzegorz Wielki (†604). Z biegiem czasu ujęto je w mnemotechnicznym słowie „saligia” według początkowych liter (superbia, avaritia, luxuria, invidia, gula, ira, acedia)²⁸. Obecnie w *Katechizmie Kościoła katolickiego* siódmy grzech główny brzmi: *lenistwo lub znużenie duchowe* (n. 1866). O znużeniu duchowym w tradycyjnych katechizmach się nie wspominało. Oczywiście wszystko zależy od doboru i interpretacji odpowiednich tekstów Pisma Świętego (np. Gal. 5, 19–21; Rz 1,29 – 32; 13,12 nn). Podobnie rzecz się miała z podawaniem błogosławieństw. Św. Augustyn i papież Leon Wielki (†461) wliczają ich siedem, a Chromatius z Akwilei († ok. 400) i św. Grzegorz z Nyssy (†394) mówią o ośmiu błogosławieństwach. Św. Tomasz z Akwinu, pisząc o tej różnicy, zaznaczył, że ósme błogosławieństwo jest pewnego rodzaju potwierdzeniem i ukazaniem (*quaedam confirmatio et manifestatio*) wszystkich poprzedzających²⁹. Do tej problematyki w średniowieczu wróci Anzelm z Laon (†1117) i Hugo od Św. Wiktora³⁰. Podobnie rzecz miała się z czynkami miłosierdzia co do duszy i co do ciała, siedmioma darami Ducha Świętego itp. Przy czym czasami decydowała o tym symbolika liczb (tzw. liczby doskonałe, np. 3, 7, 10, 12), czasami względy mnemotechniczne, a najczęściej raczej teologiczne, i te ostatnie zawsze w końcu zwyciężały. To wszystko szeroko zostało rozwinięte w średniowieczu, ale początki tego procesu zaczęły się już w epoce Ojców Kościoła. Na przykład M. Schneider, pisząc o Ojcach Pustelnikach, zaznacza, że już oni układali katalogi wad i uczyli się ich na pamięć, traktując to jako pomoc na drogę życia³¹.

Warto również zaznaczyć, że niektórzy autorzy, jak na przykład cytowany już A. Läßle, wszystkie pisma Ojców Kościoła traktują jako pisma katechetyczne³². Pod koniec V wieku, jak zauważa A. Amato, katechezę zaczynają zastępować takie terminy, jak instrukcja, nauczanie, doktryna chrześcijańska, kompendium wiary³³, co zresztą funkcjonuje także i dziś (np. w USA wciąż przeważa wyrażenie *religious instruction*). Z okresu wczesnego średniowiecza na uwagę zasługuje pismo Marcina z Bragi (†579) pt. *De correctione rusticorum* na temat pouczania ludności wiejskiej, w którym autor przekazuje zachodniohiszpańskim chłopom podstawowe prawdy wiary. Niestety

²⁸ E. P a u l, jw., s. 193. Por. także: G. R a u b o, *Lucyfer, wieża Babel i saligia*, [w:] *Przegląd Powszechny* 1994 z. 12 s. 348.

²⁹ Por. Św. T o m a s z z A k w i n u, *Summa theologiae I^a II^{ae}*, q. 69, 3 ad 5.

³⁰ Por. J. W o l n y, *Z dziejów katechezy*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, Lublin 1974, s. 181–182.

³¹ Por. M. S c h n e i d e r, *Ze źródeł pustyni*, Kraków 1994, s. 75.

³² A. L ä p p l e jw., s. 61–62.

³³ A. A m a t o, jw., s. 26.

brakuje tu jednak nauki o Dekalogu, czyli potwierdza się teza, że Dekalog jako treść katechizmowa został rozwinięty dopiero w średniowieczu³⁴. Wielu patrologów uważa św. Jana Damasceńskiego (ok. 675–749) za ostatniego z epoki Ojców Kościoła. Pisał w języku greckim, ale jego pisma znamy głównie w przekładzie łacińskim. W tym miejscu wypada wspomnieć także jego pisma, jak *De Sancta Trinitate*, które uchodzi za katechizm czy *Źródło wiedzy* (*Pege gnoseos*). Trzecia część tego dzieła, zatytułowana *Wykład wiary prawdziwej* (*De fide orthodoxa*), miała ogromny wpływ na rozwój myśli katechetycznej i dogmatycznej³⁵. Za pierwsze pismo katechetyczne epoki karolińskiej, a nawet wprost za katechizm, uchodzi dzieło przypisywane błog. Alkuinowi (†804), diakonowi, żyjącemu na dworze Karola Wielkiego, pt. *Disputatio puerorum per interrogationes et responsiones*. Pytań nie stawia katecheta, lecz sami uczniowie stawiają je sobie nawzajem i dają odpowiedzi. Dzieło to później częściowo przerobił Bruno z Würzburga (†1045), przedstawiając je jako dialog pomiędzy nauczycielem a uczniem³⁶. Do pism katechetycznych powszechnie zalicza się także *Admonitio generalis*, dzieło zawarte w *Kapitularzach*, które powstało na dworze Karola Wielkiego w r. 789. Znajdują się w nim najważniejsze treści wiary, które służyły głównie kaznodziejstwu. Dużo wiadomości na temat katechezy z tamtych czasów można znaleźć w ogóle w *Księgach karolińskich* (*Libri Carolini*), które powstały w latach 791–794, a ich autorem według wszelkiego podobieństwa jest Alkuin, będący pod wpływem pism Izydora z Sewili (†639). W epoce karolińskiej kapitularze królewskie i uchwały synodalne zawierały postanowienia o charakterze katechetycznym, między innymi rozporządzenia o wyuczaniu wiernych na pamięć *Symbolu wiary* i *Modlitwy Pańskiej*³⁷. Z tych czasów pochodzi też napisany około 789 roku Katechizm Weissenburski (*Weissenburger Katechismus*), który powstał w Weissenburgu, w Alzacji, w jednym z klasztorów benedyktyńskich. Ma on charakter biblijny i liturgiczny. Jest dwujęzyczny, tzn. tekst został napisany po łacinie i po niemiecku, a mówiąc ściślej: w dialekcie południowonadreńskim. Składa się on z pięciu części, których ze względu na brak miejsca w tym artykule nie będziemy wyliczać³⁸. Uczeń bł. Alkuina Hrabanus Maurus z Moguncji (ok. 784–856), zwany pierwszym nauczycielem Germanii (*primus praeceptor Germaniae*), jest autorem między innymi dzieła pt. *De disciplina ecclesiastica* o kościelnym nauczaniu, które ma charakter materialno-kerygmacyjny

³⁴ E. P a u l, jw., s. 183.

³⁵ Tamże, s. 675.

³⁶ Tamże, s. 152.

³⁷ J. W o l n y, *Materiały do nauczania wiary katolickiej w Polsce średniowiecznej*, *Analecta Cracoviensia* 27:1996 s. 654.

³⁸ Poszczególne części katechizmu weissenburskiego wylicza ks. J. Wolny (*Z dziejów katechezy...*, s. 165).

i uchodzi za rodzaj katechizmu misyjnego³⁹. Autor zajmuje się w swoich pismach życiem cnotliwym, uczy jak nabywać cnoty i jak się w nich ćwiczyć. W traktacie *De ecclesiastica disciplina*, w trzeciej księdze zatytułowanej *De agone christiano*, poucza, jak należy toczyć walkę pomiędzy cnotami i wadami⁴⁰. Należy zauważyć, że ani katechizmy w języku narodowym, ani kerygmatyzm materialny nie są wynalazkiem XVI wieku. Rzecz jasna, w średniowieczu dominował katechizm pamięciowy. Inaczej być nie mogło, skoro umiejętnością pisanania i czytania legitymowało się w tej epoce zaledwie dziesięć procent ludności. Wszelkie nauczanie katechetyczne, a więc także nauczanie ustne w tych czasach nazywano katechizmem. W *Sentenciach* Piotra Lombarda (†1160) czytamy: „katechizować to znaczy nauczać, a więc o Symbolu i podstawowych prawdach wiary”⁴¹. Zawężenie tego pojęcia wyłącznie do książki nastąpiło dopiero w XVI wieku, co nie znaczy, że katechizmy jako książki nie powstawały już wcześniej, choć ich treść i tytuły są bardzo zróżnicowane i trudne do jednolitej kwalifikacji, na przykład dzieło Hinkmara z Reims (ok. 806–882) pt. *De cavendis vitiis et virtutibus exrecendiis*. Z lat ok. 841–843 pochodzi francuski *Manuel pour mon fils* (*Podręcznik dla mojego syna*), którego autorką jest kobieta o imieniu Dhuoda. Podręcznik ten napisała dla swojego szesnastoletniego syna Wilhelma. Autorka zawarła w nim wszystkie podstawowe prawdy katechizmowe⁴². Innym przykładem takiej twórczości z pogranicza może być *Pontyfikał* z XI w., który został napisany we Freising. Znajdujemy w nim nie tylko wskazówki, jak udzielać chrztu św., ale także treści czysto katechetyczne. Podobnie jest z dziełem *Liber de officiis ecclesiasticis* (1079), którą napisał Johannes z Avranches. Zawiera ona nie tylko przepisy na temat obrzędu przekazywania Symbolu (*traditio symboli*) i oddawania Symbolu (*redditio symboli*), lecz także pouczenia katechetyczne⁴³. Oczywiście wszystkie te i tym podobne dzieła, jak np. sumy spowiednicze (te ostatnie zwłaszcza po soborze laterańskim IV, 1215), których przykładem może być *Summa confessorum* Tomasza Chobhama (†1238)⁴⁴ czy późniejsze streszczenia sum teologicznych, czyli tak zwane *summulae* bądź wprost zatytułowane jako katechizmowe kazania, były przeznaczone dla osób katechizujących, a nie katechizowanych (choćby szeroko rozpowszechnione już od wczesnego średniowiecza *Dicta Pirminii*, przypisywane

³⁹ Tamże, s. 182. U Hrabana Maura można jeszcze wyróżnić: *De catechizandi ordine* (PL 107, 311–321); *De baptismatis sacramento* (PL 112, 1169–1177) i inne.

⁴⁰ Por. J. W o l n y, *Z dziejów katechezy...*, s. 161.

⁴¹ „Catechizare est instruere, ut de symbolo ac rudimantis fidei” (*Sententiae*, IV d. 6, 7). Podobne zresztą określenia można znaleźć także u św. Augustyna, Hrabana Maura i św. Tomasza z Akwinu; por. E. P a u l, jw., s. 165.

⁴² A. A m a t o, jw., s. 27

⁴³ E. P a u l, jw., s. 172, 254.

⁴⁴ Por. J. W o l n y, *Z dziejów katechezy...*, s. 154.

Pirminowi (†753), były zazwyczaj przeznaczane dla osób katechizujących, a nie katechizowanych. Przyczyna tego faktu jest prosta; analfabetyzm. Ale i tu są wyjątki, bo na przykład bawarska *Exhortatio ad plebem christianam* z X wieku, przetłumaczona na ówczesny język niemiecki, a także *Katechismus* Notkera Labeo (950–1022) lub wspomniany już Katechizm weissenburski bądź też tak zwane sumy dla niewykształconych (*Summa rudium*, *Summa pauperum*) były przeznaczone dla katechizowanych⁴⁵. Znane jest też i powszechnie cytowane pochodzące z lat 1095–1110 słynne *Elucidarium* Honoriusza z Autun (ok. 1080–ok. 1150), które przez wieki służyło jako podręcznik do katechizacji⁴⁶. Podobnych opracowań można wyliczyć jeszcze więcej. Między innymi dość powszechnie wymieniany jest wśród pism katechetycznych trzypięciotomowy podręcznik pastoralny *Manipulus curatorum* Gwidona z Montrocher (†1333/1334), w którym znajdujemy wiele pouczeń z pogranicza katechezy i duszpasterstwa⁴⁷. Dużą rolę na przestrzeni całego średniowiecza odgrywały tak zwane *Zwierciadła* (*specula*), które pisano dla ludzi różnych stanów, na przykład dla księży, rycerzy i duchownych itp. Zawierały wskazówki na temat życia cnotliwego, moralności chrześcijańskiej, obowiązków stanu itp. Do najbardziej rozpowszechnionych należało *Zwierciadło chrześcijanina* (*Christenspiegel*) franciszkanina Dietricha Coelde (1470), które uchodziło za prawdziwy katechizm. Do tego rodzaju literatury należy zaliczyć także *Praeloquia* Ratheriusa z Verony (ok. 890–974), zwane też *Agonisticum* (*agon* = walka), ponieważ autorowi chodziło o wykazanie sposobów codziennej walki z szatanem o wieczne zbawienie. Ratherius zwraca się do rycerzy, rzemieślników, lekarzy, kupców, adwokatów, sędziów, świadków, rajców, urzędników, panów, pracowników najemnych, służących, nauczycieli, uczniów, ludzi bogatych, biednych, żebraków, ojców, matek, młodzieży, dzieci, wdów, panien, starców, celibatariuszy. Każdemu z tych stanów poświęca oddzielny rozdział. Ponadto osobne książki poświęca księżętom i duchownym. Typ pobożności propagowany przez Ratheriusa nosi wyraźne ślady duchowości iro-szkockiej (respective celtyckiej), która w tamtych czasach na kontynencie europejskim była powszechnie akceptowana⁴⁸. Bardzo rozpowszechnione były, jak to już wyżej wspomniano, mnemotechniczne zestawy katechetycznych formuł, które nawiązywały do najstarszej tradycji chrześcijańskiej, ale w średniowieczu zostały szeroko rozbudowane, na przykład siedem grzechów głównych zapamiętywano przy pomocy sztucznie utworzonego wyrazu *Saligia*, a każda z tych liter

⁴⁵ Tamże, s. 175.

⁴⁶ A. A m a t o, jw., s. 27; por. M. Z a h a j k i e w i c z, *Honoriusz z Autun OSB, zw. Augustodunensis*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, s. 1215.

⁴⁷ Par. K. K l a u z a, *Gwidon z Montrocher*, [w:] tamże, s. 430.

⁴⁸ E. P a u l, jw., s. 186–187

oznaczała kolejny grzech główny (*superbia, avaritia, luxuria, invidia, gula, ira, acedia*). Tworzono też tak zwane *septenaria*, i to nie tylko celem łatwiejszego zapamiętywania, lecz także ze względu na symbolikę liczb. Hugo od św. Wiktora (†1141) wylicza pięć takich septenariów, to znaczy siedem grzechów głównych, siedem prośb Modlitwy Pańskiej, siedem darów Ducha Świętego, siedem cnót, siedem błogosławieństw (!), a u Jana z Salisbury (1180) znajdujemy nawet siedem septenariów⁴⁹, ale one nieco odbiegają od ściśle katechetycznych treści⁵⁰. Słynne starofrancuskie *Merure de sainte Église* (*Zwierciadło Kościoła świętego*) obok Symbolu wiary, 3 cnót teologicznych 4 cnót kardynalnych wylicza 6 siódemkowych zestawień, w tym siedem sakramentów. Na tym tekście oparł się później Edmund Abingdon (†1240), arcybiskup z Canterbury, pisząc swoje *Speculum ecclesiae*, a francuski synod z Lavaur (1368) przeniósł ten tekst do swoich uchwał, które razem wzięte stanowią pewnego rodzaju katechizm⁵¹. Mówiąc o katechetycznych dziełach średniowiecza, nie można też pominąć tak zwanego Katechizmu św. Tomasza z Akwinu, choć w zasadzie są to jego kazania wielkopostne, które w r. 1273 wygłosił w Neapolu w języku włoskim, a ściślej mówiąc w dialekcie neapolitańskim. Znajdują się tu komentarze do Symbolu wiary, Modlitwy Pańskiej, Zdrowaś Maryja... i Dekalogu. Często publikuje się je jako *Katechizm św. Tomasza z Akwinu*⁵². W tym czasie pojawiło się też w Niemczech pismo pt. *De articulis fidei et ecclesiae sacramentis ad Archiepiscopum Panormitanum* (1261–1268)⁵³. Angelo Amato pisze, że słowo *katechizm* na oznaczenie książki po raz pierwszy pojawiło się w XIV wieku, a ściślej w r. 1327 we Francji, kiedy J. de Vignay tak nazwał swoje *Miroir historial* które w zasadzie jest tłumaczeniem *Speculum maius* autorstwa Wincentego z Bovais, a w Anglii arcybiskup Yorku John Thoresby w r. 1357 zatytułował swoją książkę jako *The Lay Folks Catechism*. Nie można ustalić daty, ale z pewnością z XIV w. pochodzi *Catechismus scholarium novellorum* dla dzieci dwunastoletnich, którego autorem jest franciszkanin Andrzej z Węgier⁵⁴. Również w Hiszpanii pojawiło się ok. r. 1377 pismo biskupa Guitiere de Toledo pt. *Catechismus*, ale za pierwsze pismo katechetyczne w języku hiszpańskim uważa się *Tratado de la doctrina* z XIV wieku⁵⁵. Spośród pism z tej dziedziny, których pod koniec średniowiecza pojawiała się coraz więcej, należy

⁴⁹ M. Z a h a j k i e w i c z, *Teoria duszpasterstwa*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 1, Lublin 1974, s. 216.

⁵⁰ E. P a u l, jw., s. 212.

⁵¹ Tamże, s. 213.

⁵² Św. T o m a s z z A k w i n u, *Wykład pacierza*, Poznań 1987

⁵³ Tamże, s. 257

⁵⁴ A. A m a t o, jw., s. 28. Jednakże E. P a u l (jw., s. 265) twierdzi, że tekst tego angielskiego katechizmu nie jest oryginalny.

⁵⁵ E. P a u l, jw., s. 256, 261.

wymienić bardzo wpływowe *Dzieło trzyczęściowe o dziesięciu przykazaniach, spowiedzi i sztuce umierania (Opus tripartitum de praeceptis decalogi, de confessione et de arte moriendi)* Jana Gersona (1363–1429), kanclerza paryskiej Sorbony. Pierwotnie było napisane po francusku, ale rozpowszechniło się dzięki przekładowi łacińskiemu. Wiele dyskusji wywołało też jego pismo opublikowane w Lyonie pt. *ABC ludzi prostych o wielkiej użyteczności i korzyści (A.B.C. des simples gens, de très grande utilité et profit)*. Zarzucano mu w związku z tym zbyt niskie miejsce przez pisanie takich prostych dzieł. Toteż w swojej obronie napisał dziełko *O przyciąganiu dzieci do Chrystusa (De parvulis trahendis ad Christum)*⁵⁶. J. Gerson był bardzo wpływowym teologiem w tamtych czasach. Jest autorem ok. 400 dzieł, ale wiadomo, że niestety był zdecydowanym koncyliarystą, co w tym wypadku nie jest przedmiotem naszych analiz. Znalazł naśladowców w Holandii wśród Braci Wspólnego Życia, którzy, gdy chodzi o katechizację, opublikowali m.in. *Tractatus de iuvenibus trahendis ad Christum*, a także *Libellus de parvulis trahendis ad Christum*. Były jeszcze inne, i to bardzo liczne publikacje katechetyczne, a także czyśto pedagogiczne, ale tutaj wymieniam tylko te, których tytuły są świadomie zapożyczone od Gersona⁵⁷. Osobny rozdział katechetycznego piśmiennictwa to znane w całej Europie, również i w czasach nowożytnych, tak zwane katechizmy rymowane (*Reimkatechismen*). Pisano je z myślą o wyuczeniu ich przez wiernych na pamięć, tak aby mogły stać się pieśniami, jak na przykład polska *Bogu Rodzica*. W okresie średniowiecza w Polsce prawdopodobnie było 8 takich katechizmów rymowanych, ale niestety poza *Bogu rodzicą* nie zachował się żaden z tych tekstów, jak nie zachowała się też przez całe wieki z pamięci odmawiana formuła spowiednicza zaczynająca się od słów: *Kajam się Bogu...* Ślady katechizmu rymowanego znajdują się już w Anglii za czasów króla Alfreda Wielkiego (†900). Jest to po prostu rymowana parafraza Dekalogu⁵⁸. Ogromną rolę katechetyczną w średniowieczu odgrywała też sztuka sakralna. Już papież Grzegorz II (715–731) w liście do bizantyńskiego cesarza Leona, zwalczającego obrazy (ikonoklazm), pisał: „Nasze kościoły są ozdobione obrazami na temat dziejów, cudów osób świętych, Męki Chrystusa, Chrystusowej Matki i Apostołów, które budująco oddziałują na młodych, zmysły i serce skierowują ku Bogu”⁵⁹. Na innym miejscu tenże papież napisał między innymi, że: „głównie dla ludu obrazy stanowią lekturę”⁶⁰

⁵⁶ J. C o l o m b, *Le service de l'Évangile*, t. 1, Paris–Tournai–Rome–New York 1968, s. 34–35.

⁵⁷ Por. S. W i e l g u s, *Gerson Jean*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, s. 1018–1019; E. P a u l, jw., s. 309.

⁵⁸ E. P a u l, jw., s. 195.

⁵⁹ PL 89, 521 nn. Cyt. za: E. P a u l, jw., s. 226–227

⁶⁰ Ep. i 11, 10 (MGH Ep. II 270; cyt. za: E. P a u l, jw., s. 226).

Znany współczesny pisarz włoski Umberto Ecco w związku z tym pisze: „Pierwotne chrześcijaństwo ukryło zasady wiary pod postacią symboli; uczyniło to przez ostrożność, aby przedstawiając na przykład Zbawiciela pod postacią ryby, dzięki kryptografii uciec od prześladowań. Takie postępowanie otworzyło możliwości dla wyobraźni i dydaktyki, które okazały się idealne dla człowieka średniowiecznego. O ile początkowo łatwo było prostaczkom przemienić w obrazy te prawdy, które byli w stanie pojąć, z czasem i sami twórcy doktryny – teologowie i mistrzowie – stopniowo zaczęli tłumaczyć na obrazy pojęcia, których zwykły człowiek nie mógłby zrozumieć, gdyby przedstawić mu je za pomocą sformułowań teologicznych. Stąd usilne dążenie (jednym z inicjatorów był Suger) do nauczania prostaczek poprzez podziwianie figur i alegorii, poprzez malarstwo *quae est laicorum literatura*, jak to powie Honoriusz z Autun, zgodnie z decyzją synodu w Arras z 1025. W ten sposób teoria dydaktyczna zostaje włączona w nurt wrażliwości symbolicznej jako wyraz systemu nauczania i polityki kulturalnej, wykorzystującej umysłowe procesy charakterystyczne dla epoki”⁶¹. Z katechetycznej funkcji sztuki sakralnej nieprzerwanie zdawali sobie sprawę jej twórcy. Na przykład malarze z Sieny w swoich statutach z r. 1355 napisali wprost że *malarstwo jest sztuką, która naucza prawd świętej wiary tych, którzy nie umieją czytać*⁶². Wiadomo, że sztukę sakralną z tamych czasów powszechnie określa się jako *biblia pauperum*. Należy przy tym zwrócić uwagę na to, że wyrażenie *biblia pauperum* jest zbyt daleko idącą przenośnią, ponieważ Pismo św. jest niezmienne, a sztuka w każdej epoce jest inna. Te same sceny biblijne inaczej są ujęte w sztuce bizantyńskiej, gotyckiej, renesansowej czy nowoczesnej, a więc właściwszym byłoby nazwanie jej kazaniem lub katechezą, ponieważ styl kaznodziejstwa jest również zmienny, właściwy dla danej epoki. Podobnie jest ze sposobem katechizowania. Są to jednak sprawy wykraczające poza tematykę niniejszego artykułu, które na tym miejscu nie mogą być szerzej omawiane, tak jak nie może być omawiane kaznodziejstwo katechetyczne czy literatura wychowawcza, zresztą bardzo bogata, zwłaszcza pod koniec średniowiecza, nie mówiąc już o misteriach religijnych, bractwach, cechach itd., a skądinąd wiemy, że ich rola katechetyczna była ogromna. Wracając do piśmiennictwa katechetycznego, należy zaznaczyć, że im bliżej czasów nowożytnych, to było ono bogatsze. Choć nie były to katechizmy w dzisiejszym tego słowa znaczeniu, to rola tych pism była ogromna. Na przykład hiszpański synod w diecezji Tortosa z r. 1429 podaje bardzo obszerny i szczegółowy wykaz tego, czego należy wiernych nauczać. Stanowi on coś w rodzaju kateche-

⁶¹ U. Ecco, *Sztuka i piękno w średniowieczu*, Kraków 1997, s. 77

⁶² Cyt. za: F. Konieczny, *Cywilizacja bizantyńska*, Komorów 1996 [reprint z roku 1973], s. 257

tycznego programu i źródła odniesienia do pisania popularnych katechizmów dla ludu, które synod zalecił pisać, mimo że wtedy jeszcze nie znano druku⁶³ Katechetyczne wskazówki synodu nie odbiegają od tego, czego nauczano w tych czasach w całej Europie. Niemiecki katechetyk Friedrich Trzaskalik wykazał, że pod koniec XV wieku prawie wszędzie przedmiotem katechezy było *Credo*, *Pater noster*, Dekalog, grzechy główne, grzechy cudze, grzechy zaniedbania, grzechy wołające o pomstę do nieba, grzechy przeciw Duchowi Świętemu, cnoty, sakramenty, dary Ducha Świętego, błogosławieństwa, pięć zmysłów, przykazanie miłości, złota reguła, uczynki miłosierdzia, rady, *Ave*, przykazania kościelne⁶⁴. Podobnie zresztą było i w Polsce, o czym świadczą liczne rękopisy, zwłaszcza z XV wieku, które możemy znaleźć w naszych bibliotekach. Nie są to co prawda katechizmy w całym tego słowa znaczeniu, ale liczne i dość luźne wykazy modlitw i ich tłumaczenie na j. polski, wykazy grzechów, sakramentów, niekiedy z krótkim komentarzem⁶⁵. Ma to oczywiście wielkie znaczenie dla historii katechetyki i duszpasterstwa polskiego, co niestety wykracza poza ramy niniejszego artykułu, poświęconego głównie historycznej roli katechizmu.

KATECHIZMY CZASÓW NOWOŻYTNYCH

Od wieku XVI zaczyna się współczesna rola katechizmu. Przez katechizm zaczyna się rozumieć przede wszystkim książkę, a nie samą katechizację, chociaż tytuły wielu publikacji katechizmowych noszą nazwę *doctrina*, *instructio*, *institutio*. Katechizmy nie są już przypadkowym zbiorem wiadomości religijnych, ale stanowią obowiązującą normę nauczania, a forma pytań i odpowiedzi ulega rytualizacji⁶⁶. Forma i treść religijnego nauczania odtąd jest autoryzowana przez obowiązujący katechizm będący *skarbem chrześcijańskiej doktryny* (*thesaurus doctrinae Ecclesiae*). Są to słowa wyjęte ze wstępu do Katechizmu soboru trydenckiego⁶⁷. W tymże samym wstępie (nr 6) czytamy: *Catechismus potissimum haeretici Christianorum animos depravare studuerunt* (Szczególnie poprzez katechizmy heretycy dążą do deprawacji chrześcijańskich dusz)⁶⁸. Jest faktem, że katechizmy protestanckie były bardziej intensywnie propagowane niż katolickie. Dla protestantów stanowiły normę publicznego wyznania wiary. Były

⁶³ A. A m a t o, jw., s. 28–29.

⁶⁴ F T r z a s k a l i k, jw., s. 30.

⁶⁵ Por. J. W o l n y, *Z dziejów katechezy...*, s. 205–206.

⁶⁶ Tamże, s. 33.

⁶⁷ *Catechismus Romanus: Prooemium*, VII; cyt. za: F T r z a s k a l i k, jw., s. 32.

⁶⁸ Tamże, *Prooemium*, VI; cyt. za: E. P a u l, jw., t. 2 s. 74.

niejako urzędowym tłumaczeniem Pisma św.⁶⁹ Nacisk na rozpowszechnianie katechizmów i katechizowanie u protestantów w XVI wieku był większy niż u katolików. Marcin Luter we wstępie do swojego *Dużego katechizmu / Katechizmu niemieckiego (Der große Katechismus / Deutsch Katechismus)*, opublikowanego w kwietniu 1529 r., nie szczędzi słów krytyki pod adresem opornego duchowieństwa w nauczaniu religii. Ostro pisze o nich: *...niestety są oni, jak widzimy, bardzo opieszali; oni pogardzają zarówno swoim urzędem, jak i tą nauką, jedni z powodu ich dużej i głębokiej uczoneści, inni z powodu zwykłego lenistwa i troski o swój brzuch. Przez to odnoszą się oni do tej sprawy, jakby byli proboszczami i kaznodziejami ze względu na swój brzuch i tak jakby przez całe życie nie mieli nic innego do robienia jak tylko zażywać swoich dóbr; do tego się przyzwyczaili pod rządami papieżstwa*⁷⁰. W słowach tych wyraża się nie tylko temperament Marcina Lutera, lecz także jego troska o intensywną katechizację, co rzeczywiście zostało później urzeczywistnione. Jego katechizmy stały się pewnego rodzaju formą wyznania wiary i obowiązują także dziś. *Duży katechizm* Luter podzielił na trzy główne części: Dekalog, Wierzę, Modlitwę Pańską. Uzasadniał to tym, że chrześcijanin najpierw powinien wiedzieć, co ma czynić (Dekalog), a następnie wiedzieć, skąd czerpać siłę do takiego postępowania (wiara) i jak prosić, aby to otrzymać (Modlitwa Pańska). Później dołączył jako część czwartą naukę o sakramentach (*Chrzest, Wieczerza Pańska*) oraz piątą zawierającą modlitwy i różne wyjątki z Pisma św.⁷¹ Współcześnie wydany (r. 1995) *Duży katechizm* M. Lutera także bez zmian jako czwartą część zawiera naukę o chrzcie, a jako piątą naukę „O sakramencie ołtarza czyli świętej Wieczerzy”⁷². Katechizm ten skierował m. in. do ojców rodzin, a to jest pewna nowość, ale przecież był do tego zmuszony przez to, że wraz z rozwiązaniem zakonów zniknęły szkoły, a do szybkiego utworzenia nowych, mimo jego apeli, jeszcze było daleko. Przy okazji należy zaznaczyć, że M. Luter nie był pierwszym, który w ogóle napisał katechizmy, jak to się często bez głębszego rozeznania pisze. Wracając do *Małego katechizmu* (maj 1529), którego pełny tytuł brzmi: *Mały katechizm dla zwykłych proboszczów i kaznodziejów (Der kleine Katechismus für die gemeine Pfarrherr und Prediger)*, należy zaznaczyć, że w późniejszym okresie służył on jako podręcznik szkolny. Składał się z ośmiu części: I. Dziesięć przykazań. II. Wiara, III. Ojciec nasz... IV. Sakrament chrztu św. V. „Jak należy uczyć prostych ludzi spowiadania się” VI. „Sakrament ołtarza” VII. „Jak ojciec ro-

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ M. L u t h e r, *Der große Katechismus. Vorrede Martin Luthers für die Pfarrer und Prediger*, Gütersloch 1995, s. 9.

⁷¹ E. P a u l, jw., t. 2 s. 75.

⁷² M. L u t h e r, *Der große Katechismus...*

dziny powinien uczyć swoich bliskich zegnania się rano i wieczorem” VIII. „Jak ojciec rodziny powinien uczyć swoich bliskich odmawiania *Benedicite* (modlitwa przed jedzeniem) i *Gratias* (modlitwa po jedzeniu)”⁷³. Katechizmy Lutera cechuje posunięty aż do skrajności chrystocentryzm. Ich zasadniczą cechą jest teologia krzyża (*theologia crucis*) i soteriologiczny inkarnacjonizm⁷⁴. Oczywiście już z tego, co wyżej zostało napisane, wynika, że nie były to pierwsze katechizmy w świecie chrześcijańskim ani też nie pierwsze w języku narodowym, jak to czasem się błędnie utrzymuje. Ponadto, gdy chodzi o wiek XVI, to historycy niemieccy wskazują jako na wcześniejsze m. in. na tablice katechizmowe z r. 1525 sporządzone w Strasburgu (*Straßburger Katechismus-Tafel*) i w Zurychu (*Zürcher Katechismus-Tafel*), na *Rozmowę dwojga dzieci* (*Gespräch zweier Kinder*) z r. 1525, którego autorem jest Valentin Ickelsamer, na *Podręcznik dla młodych chrześcijan* (*Handbüchlein für junge Christen*) z r. 1526 napisany przez Johanna Toltza, na katechizm Andreasa Althamera z r. 1528⁷⁵. Można też wskazać na skądinąd kontrowersyjnego Erazma z Rotterdamu (1466/1469–1536), który pierwszy ze swoich dwóch katechizmów opublikował w r. 1513 lub 1514 pt. *Christiani hominis institutum* (*Nauczanie człowieka chrześcijanina*), przeznaczając go dla uczniów tak zwanych szkół łacińskich. Drugi katechizm dla rodziców, chrestnych i duszpasterzy pt. *Wyjaśnianie symbolu* opublikował w r. 1533⁷⁶. Na tym miejscu należy oczywiście abstrahować od oceny tych katechizmów. Interesuje nas po prostu fakt i czas ich publikacji. Zresztą było ich jeszcze więcej, ale nie ma potrzeby ich wymieniania w tym artykule⁷⁷. Spośród licznych katechizmów latynoamerykańskich można by wymienić katechizm piktograficzny dla ludności meksykańskiej, sporządzony pomiędzy rokiem 1525–1528, którego autorem jest Pedro de Gante († ok. 1572). Zaś autorem pierwszego hiszpańskojęzycznego katechizmu w Nowym Świecie jest Pedro de Cordoba (†1521). Przybył on na Santo Domingo w r. 1510 i napisał katechizm pt. *Doctrina Cristiana para instrucción de los indios: per manera de historia* (*Doktryna chrześcijańska dla nauczania Indian: na sposób historyczny*). Niestety ten katechizm został wydrukowany w Meksyku dopiero w 23 lata po jego śmierci, tj. w r. 1544⁷⁸. Ważniejszą jednak sprawą niż chronologia, gdy chodzi o wiek XVI, jest jakość i ilość katechizmów. Wyliczenie ich liczby w całym świecie chrześcijańskim jest prawie niemożliwe, bo to przekraczałoby ramy i sens tego artykułu. Należy wziąć pod uwagę te katechizmy, które odegrały wówczas bardziej znaczącą rolę. Gdy

⁷³ Cyt. za: A. L ä p p l e, jw., s. 97

⁷⁴ Tamże, s. 104.

⁷⁵ E. P a u l, jw., s. 265.

⁷⁶ Tamże, Bd. 2 s. 93.

⁷⁷ A. L ä p p l e, jw., s. 90.

⁷⁸ A. A m o t o, jw., s. 33.

chodzi o kraje misyjne, to wielkie znaczenie miały katechizmy św. Franciszka Ksawerego (1506–1552) pisane w języku tubylców, m. in. i po japońsku. Św. Franciszek Ksawery, opierając się na *Catechizandis rudibus* św. Augustyna i na *Ćwiczeniach duchownych* św. Ignacego Loyoli, swoim katechizmom nadawał formę narracyjną w układzie historiozbawczym i pod tym względem wyprzedzał niektórych francuskich autorów, którzy w XVII wieku i na początku XVIII wieku pisali katechizmy w podobnym układzie, o czym jeszcze będzie mowa w dalszej części tego artykułu⁷⁹. Dla protestantów wyznania ewangelicko-augsburskiego pierwszymi i najważniejszymi były wspomniane już katechizmy Marcina Lutra, które stanowiły, powtórzmy to, pewnego rodzaju formę wyznania wiary. Dla kalwinów podstawą i wyjściem ich ortodoksji stał się katechizm Jana Calvina (1509–1564) *Christiane religionis institutio* (*Nauczanie religii chrześcijańskiej*), opublikowany w Bazylei w r. 1536, a ściślej poprawione przez samego autora wydanie tego katechizmu w j. francuskim z r. 1942 (*Le catéchisme de l'Eglise de Genève*). Układ tego katechizmu jest podobny do katechizmów M. Lutra i ma charakter dialogiczny, jak *Mały katechizm* luteński. Jednakże na trwałe, i to aż do dziś, najważniejszy dla kalwinizmu stał się w r. 1563 na nowo przerobiony i poszerzony katechizm J. Kalwina przez Zachariasusa Ursinusa (1534–1583), zwanego też Bārem (*ursinus* = Bār – niedźwiedź) pt. *Heilderberger Katechismus*. Co prawda nie wszyscy uznają Z. Ursinusa za jedyne go człowieka, który pracował nad tym katechizmem, ale te spory nie są dla nas istotne⁸⁰. Wśród zwolenników Ulricha Zwingliego nie było katechizmów o większym znaczeniu, chociaż Alzacyjny Leo Jud (1482–1542) napisał dla nich dwa katechizmy. Anglikańskie katechizmy w XVI wieku powstawały pod silnym wpływem reformacyjnych katechizmów z kontynentu. Były liczne, ale mało oryginalne i niewiele znaczące. Częściowo uporządkowany i mniej lub więcej ujednoczony katechizm prezbiteriański powstał jako praca zbiorowa dopiero w r. 1648 – *Westminster Catechisms* (*Katechizm westminsterski*) napisany po łacinie⁸¹. Podstawy wyznania anglikańskiego tworzą słynne *Trzydzieści dziewięć artykułów* i *Book of Common Prayer*, po raz pierwszy opublikowane w r. 1549, ale i dziś nie można ustalić w sposób ścisły tego, w co anglikanie wierzą⁸². Gdy chodzi o dziedzinę katechizacji, to można powiedzieć, że w niektórych kręgach reforma po stronie katolickiej

⁷⁹ E. P a u l, jw., Bd. 2, s.41–42.

⁸⁰ Tamże, s. 78–81.

⁸¹ Tamże, s. 81.

⁸² *Book of Common Prayer and Administration of the Sacraments and Other Rites and Ceremonies of the Church*, [w:] *Encyclopedic Dictionary of Religion*, t. 1, Washington, D.C. 1968–1979, s. 496. Por. *W poszukiwaniu straconego autorytetu. Z ks. Grahamem Leonardem rozmawiają Piotr Kostyło SJ i Artur Wolek*, „Przegląd Powszechny” 1997, nr 10 s. 42–53.

rozpoczęła się jeszcze przed soborem trydenckim. Mam tu na myśli oratorianów i teatynów, spośród których Gian Matteo Giberti (1495–1524), od r. 1524 biskup Werony, szukał materiałów do wsparcia katechetów i duszpasterzy. W tej dziedzinie właśnie z wydatną pomocą przyszedł mu bardzo pracowity i utalentowany Tullio Crispoldi (Crispoldo/Crispoliti?), z którego licznych dzieł trzeba tu wymienić przynajmniej dwa, jak np. *Liber catechumenorum* wyd. w Weronie w r. 1536 czy *Per li padri predicatori* (Werona 1540). Ta ostatnia pozycja jest przeznaczona dla kaznodziejów, ale zawiera obszernie omówienie wiary, przykazań i sakramentów⁸³. Giberti także dołożył starań, aby również w Weronie w 1541 r. ukazał się katechizm Johanneasa Groppera (1503–1559), opublikowany w Köln w r. 1538 pt. *Enchiridion christianae institutionis* (*Podręcznik chrześcijańskiego nauczania*). W XVI wieku największa liczba katechizmów została opublikowana na terenie Niemiec, co jest zrozumiałe, gdyż została zapoczątkowana reformacja. Wyliczanie tej ogromnej liczby katechizmów na tym miejscu nie jest wskazane, ponieważ nie chodzi nam o statystykę, lecz o ukazanie tych publikacji katechizmowych, które były najbardziej rozpowszechnione i najbardziej wpływowe. Wystarczy więc, że oprócz tych, o których już była mowa, wspomnimy tutaj jeszcze spośród nich tylko kilka, między innymi publikację Juliusa Pfluga (1499–1564), biskupa z Naumburg-Zeitz, pt. *Institutio christiani hominis* (Köln 1562), dalej *Christliche Lehre* (Mainz 1541) Johanneasa z Malitz (ok 1492–1549), który był biskupem w Miśni. Nie można nie wspomnieć Georga Wceliusa (Witzel) (1501–1573), który jest autorem katechizmu dla młodzieży pt. *Instructio puerorum ecclesiae, non minus sana, quam succinta* (1542), po przełożeniu na język niemiecki katechizm był zatytułowany *Belehrung der Kinder der Kirche ebenso gesund und Kurz* (*Pouczenie dzieci Kościoła zarówno zdrowo, jak i krótko*). Jest to podręcznik o tyle ciekawy, że mamy w nim w historyczno-zbawczy układ umiejętnie wpleciony element doktrynalny katechizmu. Wiele dobrego też przyniósł *Catholicus catechismus* (Köln 1543) autorstwa Friedricha Nausea (Grau) (1496–1552), który od r. 1541 był biskupem w Wiedniu. Jego katechizm miał służyć jako podstawa do kazań katechizmowych, a treść ugrupował w nim tradycyjnie, tak jak to czynił św. Augustyn czy św. Tomasz z Akwinu, czyli wyłożył po kolei wiarę, nadzieję i miłość. Wymieniwszy te tylko najważniejsze w tamtych czasach, wypada przejść do prac św. Piotra Kanizjusza (1521–1597), najznakomitszego katechetyka XVI wieku, który jest autorem trzech katechizmów, napisanych w czasie soboru trydenckiego, a ich funkcjonowanie w takiej czy innej formie przetrwało aż do XX wieku, zwłaszcza na obszarze języka niemieckiego. Kanizjusz nie bez oporów i obaw z powodu, jak twierdził, braku przygotowania, na

⁸³ Tamże, s. 87

prośbę cesarza Ferdynanda I i swego przełożonego św. Ignacego Loyoli, zabrał się do pisania swoich katechizmów, wsłuchując się równocześnie w trwające długie obrady soboru trydenckiego (1545–1563). Pierwszy z jego katechizmów, wydany w Wiedniu w r. 1555, *Summa doctrinae christianae* był przeznaczony dla uniwersytetów, czyli dla ludzi wykształconych i dla studentów⁸⁴. Ich wpływ był tak wielki, że słusznie się twierdzi, iż one ukształtowały mentalność nawet dzisiejszych katolików niemieckich. Cytowany już tutaj wielokrotnie francuski katechetyk Joseph Colomb twierdzi, że pierwszy, duży katechizm Kanizjusza miał stanowić przeciwwagę dla dużego katechizmu Lutra⁸⁵. Może i tak, ale trzeba zwrócić uwagę na fakt, że Luter pisał po niemiecku i nie zwracał się do luterańskich uniwersytetów, bo ich jeszcze wtedy, po rozpędzeniu zakonników, nie było. Katechizm Kanizjusza, napisany po łacinie, trafiał do młodzieży uniwersyteckiej w całej Europie, a nie tylko do niemieckojęzycznej, jak katechizmy Lutra. Ponadto trzeba zaznaczyć, że Kanizjusz nie prowadził polemiki z protestantami. Ton jego katechizmów jest spokojny, wyważony, a jeśli chodzi o sprawy sporne, to autor poświęca im więcej miejsca niż zazwyczaj, ale nie cytuje autorów protestanckich. Nauka dogmatyczna i moralna jest tu przedstawiona bardzo poprawnie, bez zbytniego rygoryzmu czy minimalizmu. Pismo św. cytowane jest 2000, a Ojcowie Kościoła 1200 razy. Naczelnym zadaniem, jakie sobie postawił Kanizjusz, było uzasadnienie i kontynuacja wyznawanej wiary w Kościele. W tym sensie, jak twierdzi A. Läpple, pisma Kanizjusza mogłyby służyć także i dziś jako pomoc dla spokojnego i wyważonego dialogu ekumenicznego⁸⁶. Drugi katechizm św. Piotra Kanizjusza pt. *Catechismus minimus* (Ingolstadt 1556) zawierał tylko 69 pytań i odpowiedzi. Był pisany po niemiecku, a przeznaczony był dla dzieci i dla ludzi prostych. W r. 1558 Kanizjusz opublikował katechizm średni *Parvus catechismus catholicorum* (*Mały katechizm katolików*), który przeznaczył dla młodzieży szkół średnich, czyli młodzieży szkół łacińskich, jak to się wówczas mówiło. Ten trzeci katechizm stał się najpopularniejszy i był wydawany przez wieki ponad 200 razy. Zawierał 124 pytania i odpowiedzi oraz kalendarz liturgiczny, co miało ułatwić łączenie katechezy z liturgią. Św. Piotr Kanizjusz w układzie katechizmu również nie odszedł od tradycji. Natchnieniem i pewną wskazówką tutaj były słowa z Biblii: *Jeżeli pożadasz mądrości, chowaj przykazania, a Pan cię nią obdarzy* (Syr 1,26). Z tego powodu autor podzielił swój katechizm najpierw na dwie podstawowe części: *sapien-*

⁸⁴ A. A m a t o (jw., s. 30) podaje pełny tytuł tego katechizmu: *Summa doctrinae christianae per quaestiones tradita et in usum christianae pueritiae nunc primum edita*. Pierwsze jego wydanie było anonimowe.

⁸⁵ J. C o l o m b, jw., t. 1, s. 36.

⁸⁶ A. L ä p p l e, jw., s. 110.

tia (mądrość) i *iustitia* (sprawiedliwość). W pierwszej części chodziło mu o teologiczne cnoty i sakramenty, a w drugiej o to, czego należy unikać (*malum fugere*) i co należy czynić (*bonum facere*). Mówiąc ściślej, do części mądrościowej, czyli pierwszej, zaliczył: Credo, Pater, Ave, Dekalog, przykazania kościelne, sakramenty. W części drugiej, określonej jako sprawiedliwość, ugrupował najpierw sprawy negatywne: grzechy główne, grzechy cudze, grzechy wołające o pomstę do nieba, grzechy przeciwko Duchowi Świętemu, a następnie sprawy pozytywne: dobre uczynki, uczynki miłosierdzia co do duszy i uczynki miłosierdzia co do ciała, cnoty kardynalne, błogosławieństwa, dobre rady i rzeczy ostateczne. Ale pod tym względem nie był całkowicie oryginalny, bo podobne ugrupowanie materiału znajdujemy u Groppera, Wiceliusa, Heldinga, a także u kilku autorów protestanckich⁸⁷. Kanizjusz po ukazaniu się Katechizmu soboru trydenckiego prawdopodobnie już w 1568, a na pewno w r. 1575, przyjął soborowy układ pierwszej części katechizmu, zatytułowanej „*sapientia*”: wiara, sakramenty, przykazania, modlitwa, co miało ogromne znaczenie w dalszej popularyzacji jego katechizmów⁸⁸. Kanizjusz odtąd do końca życia pracował nad coraz to nowymi i ulepszonymi wydaniem swych katechizmów, a największą popularnością cieszył się jego katechizm średni. Już opublikowanie tego katechizmu w roku następnym, tj. 1559, było poprawione i uzupełnione ilustracjami. Katechizmy rymowane nie były wyłącznie zjawiskiem średniowiecznym, np. w Niemczech poszczególne części katechizmu św. Piotra Kanizjusza rymowano i śpiewano w czasach nowożytnych. Co prawda, każda pieśń kościelna ma jakieś katechetyczne znaczenie, ale powinniśmy rozróżniać pieśni katechetyczne w znaczeniu szerszym, to znaczy te, które bardzo ogólnie nam przybliżają treści wiary, oraz pieśni katechetyczne w znaczeniu ścisłym, to znaczy te, które są po prostu katechizmem, tyle że rymowanym. Taki katechizm rymowany ułożył i opublikował sam Kanizjusz w r. 1569 w Köln pt. *Katechizm ułożony w rymach, do śpiewania* (*Catechismus in Reimen gesetzt, zum Singen*)⁸⁹. Urządzano też katechizmowe procesje. Na przykład wielka procesja katechizmowa z r. 1622 w Würzburgu była podzielona według katechizmowych części Kanizjusza. I tak na przedzie szła dziecięca grupa niosąca krzyż ozdobiony zielonymi gałęziami i owocami, oświetlony pochodniami, które trzymały w rękach dzieci przebrane za aniołów, co miało symbolizować drogę do żywej wiary. Wiarę zaś symbolizowała ubrana na biało królowa w papieskiej tiarze z biblią w ręku. Inni dwaj aniołowie szli wokół człowieka niosącego olbrzymi globus, który zatrzymując się w wyznaczonych miejscach, wołał: *Wierzę w Boga Ojca Wszemogą-*

⁸⁷ F. Trzaskalik, jw., s. 89–40.

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ E. Paul, jw., t. 2, s. 37

cego, *Stworzyciela nieba i ziemi*. Cała procesja składała się z grup symbolizujących części katechizmu⁹⁰.

Sięgając nieco dalej na zachód, do Francji, zauważamy, że twórczość katechetyczna w XVI w nie była tam tak bogata jak w Niemczech, ale można tu wymienić katechetyczne dzieło Guillome'a Petita, spowiednika króla Franciszka I, z ok. r. 1526, pt. *Droga zbawienia (Le viat de salut)* oraz inne pomniejsze dzieła, przy czym wciąż funkcjonowały w różnych przeróbkach katechetyczne pisma J. Gersona. Ponadto synody diecezjalne i krajowe często zawierały tak szczegółowe wskazania katechetyczne, że ich zestaw stanowił prawdziwy katechizm⁹¹. Jezuita Edmond Auger (1530–1591), żyjący i duszpasterzujący we Francji, zwany też francuskim Kanizjuszem, w r. 1563, a więc jeszcze przed ukazaniem się *Katechizmu soboru trydenckiego*, opublikował jako podręcznik *Katechizm i suma doktryny chrześcijańskiej (Catéchisme et sommaire de la doctrine chrétienne)*, w r. 1565 *Mały zbiór (Bref recueil)* oraz w r. 1568 *Mały katechizm (Petit catéchisme)* dla uczniów klas niższych. Katechizmy te były bardzo popularne. Jedynym ich mankamentem był ich układ. Autor ugrupował materiał następująco: wiara, przykazania, sakramenty, co nie było zbyt fortunne, ponieważ po sakramentach powinno się umieszczać przykazania. Postępowanie chrześcijanina bowiem powinno wynikać z życia sakramentalną łaską. Ten sam błąd popełni w XIX wieku Joseph Deharbe (1800–1871), twórca katechezy neoscholastycznej, ale także i niektórzy autorzy katechizmów na przełomie wieków osiemnastego i dziewiętnastego, czego przykładem mogą tu być w Polsce *Katechizm* księży A. Pohla i A. Putiatyckiego, *Katechizm rzymsko-apostolско-katolicki* ks. J. Łubieńskiego i *Katechizm rzymsko-katolicki* ks. G. Rzewuskiego⁹².

Katechizmy w języku hiszpańskim w XVI wieku były bardzo liczne. Oprócz misyjnych, o których już była wyżej mowa, trzeba tutaj wspomnieć, wymieniając tylko najważniejsze, np. wydany w Alcala w r. 1529 *Dialog na temat doktryny chrześcijańskiej na nowo ułożony dla zakonnika (Dialogo de doctrina christiana nuevamente compuesta por un religioso)*, którego autorem jest Juan Valdes (†1541), katechizmy Constantino Ponce de la Fuente (ok. 1502–1560), najpierw z r. 1543 (wyd. w Sewilli) *Summa de doctrina christiana* dla dorosłych i młodzieży, z r. 1547 *Katechizm chrześcijański do nauczania dzieci (Catecismo cristiano para instruir los niños)*, następny z r. 1548 *Doctrina christiana*, w układzie historiozbawczym, był przeznaczony dla kleru jako pomoc duszpasterska. Należy jednak dodać, że in-

⁹⁰ Tamże, s. 38 n.

⁹¹ Tamże, s. 95.

⁹² S. B i z u n, Auger, *Augerius Edmond SJ*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1989, s. 1063; P. P o r e b a, *Dzieje katechetyki*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 3, Lublin 1977, s. 134.

kwizycja hiszpańska miała zastrzeżenia do niektórych sformułowań w jego katechizmach⁹³. Spośród wielu pism uczonego dominikanina Domingo de Soto (1494–1560) należy wymienić na tym miejscu *Catecismo o doctrina christiana* (Katechizm czyli doktryna chrześcijańska) z r. 1551, dalej z r. 1554 *Doctrina christiana* Juana z Avila (1499–1569) i wreszcie dzieło Bartolome Carranza de Miranda OP (1503–1576) *Komentarze do chrześcijańskiego katechizmu* (*Komentarios sobre el catecismo cristiano*) z r. 1558⁹⁴.

Gdy chodzi o Polskę, to do najważniejszych pism katechetycznych wieku XVI, przed pojawieniem się Katechizmu soboru trydenckiego, zalicza się dzieło kard. Stanisława Hozjusza (1504–1579) pt. *Confessio catholicae fidei christiana*, zatwierdzone na synodzie piotrkowskim w r. 1551. „Ma ono charakter polemiczny. Uzasadnia najważniejsze zagadnienia związane z wiarą: Skład apostołski, sakramenty św., Modlitwę Pańską, Pozdrowienie anielskie, cnotę nadziei i miłości, Dekalog, cnotę sprawiedliwości. Uwypuklenia takich zagadnień, jak Pismo Św. i Tradycja, usprawiedliwienie człowieka, znaczenie soboru powszechnego, omówienie obrzędów kościelnych oraz dołączenie do dzieła czwartej katechezy mistagogicznej *O Eucharystii* św. Cyryla Jerozolimskiego – w oryginale greckim i w tłumaczeniu łacińskim – stanowią wyraźną odpowiedź na stawiane w tym względzie zarzuty”⁹⁵. Chodziło więc o zdecydowane stanowisko Kościoła w Polsce wobec szerzących się nowinek reformacyjnych z Zachodu. Dzieło kard. Hozjusza było znane i zalecane do lektury w Niemczech i tam też wielokrotnie publikowane⁹⁶. Przed pojawieniem się w Polsce Katechizmu soboru trydenckiego funkcjonowało obok wspomnianego już dzieła kard. Hozjusza kilka innych katechizmów, m. in. *Katechizm albo wizerunek prawej wiary chrześcijańskiej* biskupa Marcina Białobrzeskiego, wyd. w Krakowie w r. 1566⁹⁷. W tym samym roku w Kra-

⁹³ E. P a u l, jw., Bd. 2, s. 96.

⁹⁴ A. A m a t o, jw., s. 97

⁹⁵ M. R u s i e c k i, *Przedmiot katechezy potrydenckiej w Polsce (1556–1699)*, Lublin 1996, s. 36. Pełny tytuł dzieła Hozjusza brzmi: *Confessio catholicae fidei christiana vel potius explicatio quaedam confessionis, in Synodo Petricoviensi a patribus Provinciarum Gnesnensis et Leopaliensis in Regno Poloniae facta. Anno Dni MDLI a r. d. Stanislao Hosio, Varmiensi Episcopo conscripta, ac denuo recognita et locupletata, et a mendis priorum editionum repurgata. Salvo per omnia iudicio S. Sedis Apostolicae. Opus in primis pium et eruditum. Cum gratia et privilegio caesareo ad annos octo. Impressum Viennae in Austria, in Officina Michaelis Zimmermani. Anno Domini MDLX. Cyt. za: M. R u s i e c k i, jw., s. 712).*

⁹⁶ E. P a u l, jw., s. 92–93.

⁹⁷ [Marcin B i a ł o b r z e s k i], *Katechizm albo wizerunek prawej wiary chrześcijańskiej wedle nauki Pana Jezusa Chrystusa, Apostołów Jego i Kościoła Jego świętego przeciwko wszystkim obłądliwościom tych czasów, bardzo pożyteczny, przez Jego Miłość Księdza M... B..., biskupa laodycejskiego, sufragana krakowskiego i opata mogińskiego etc. napisany roku Pańskiego MDLXVI. Cyt. za: M. R u s i e c k i, jw., s. 705.*

kowie został opublikowany katechizm poznańskiego księdza Benedykta Herbesta pt. *Nauka prawego chrześcijanina*⁹⁸. Dla porządku nie można również pominąć i trzeciego katechizmu opublikowanego w r. 1566 w Krakowie pt. *Kreda wykład tudzież Modlitwy Pańskiej i Pozdrowienia anielskiego*, którego autorem jest benedyktyn Hieronim Krzyżanowski⁹⁹. Publikacja w Polsce wyżej wymienionych katechizmów jest zbieżna z wydaniem katechizmu soboru trydenckiego, ale wiadomo, że to dzieło ukazało się u nas w tłumaczeniu księdza Walentego Kuczborskiego w r. 1568, co oczywiście należy uznać, jak na tamte czasy, za sukces wydawniczy, ponieważ i dziś tego rodzaju publikacje trwają dłużej, czego wymownym przykładem może być *Katechizm Kościoła katolickiego*.

DIE FUNKTION DER KATECHESE IM KIRCHENDIENST

1. Bis zum Tridentinischen Konzil

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Katechese ist so alt, wie die Kirche selbst. Sie wächst aus der Heiligen Schrift und aus der Liturgie, deren sie die Quelle ist, auf, und stellt gleichzeitig ihr evangelisches Werkzeug dar. Die durch sie ausgedrückten Formel des Glaubens, worauf der Erzähler hinweist, befinden sich schon auf den Blättern der Heiligen Schrift.

Der Autor analysiert die Entwicklung und die Kontinuität der katechetischen Formel, welche die Form des sowohl mündlichen als auch schriftlichen Katechismus gebildet haben. Als Katechismus war durch lange Jahrhunderte die Katechese und das Buch bezeichnet. Die Katechismusinhalte waren jedoch in solcher oder anderen Weise schriftlich festgehalten. Der Autor widmet seinen ganzen Artikel der schriftlichen Entwicklung dieser Inhalte vom Anfang der Bestehung der Kirche durch die Epoche der Kirchenväter und die des Mittelalters. Er analysiert dabei die Schreiben, welche für den Anfang des redigierten Katechismus erachtet werden können und

⁹⁸ [Benedykt H e r b e s t], *Nauka prawego chrześcijanina przez B... H...*, *kaznodzieję i kanonika poznańskiego napisana, jako pożyteczne są, człowiekowi chrześcijańskiemu te księgi, patrz na drugiej stronie. Zaiste są jakoby comucopiae (iż w nich wszystkie potrzebne rzeczy znajdzie) człowieka chrześcijańskiego. Przedmowa też jasnie i dowodnie pokaże, która jest prawa nauka chrześcijańska, z rejest(ŗ)em dostatecznym*. W Krakowie, u Mateusza Siebeneichera, roku Pańskiego 1566 (cyt. za: M. R u s i e c k i, jw., s. 706).

⁹⁹ Hieronim K r z y ż a n o w s k i OSB, *Kreda wykład tudzież Modlitwy Pańskiej i Pozdrowienia anielskiego*, (b. m. r.) [1566] (cyt. za: M. R u s i e c k i, jw., s. 708).

welche einem solchen Zweck gedient haben. Er weist nach, daß der Katechismus, bezeichnet als Buch, schon in England und in Frankreich im 14. Jh. funktionierte. Dies ist um so mehr wichtig, daß viele, sogar katholische Autoren den Anfang eines solchen Katechismus der Entstehung des Protestantismus zuschreiben. Der Katechismen in Heimatsprachen haben sich schon am Anfang des 15. Jhs. die katholischen Missionäre, unter anderem der hl. Franz Xavier, bedient.